

Bókay Antal

Dekonstrukció és formalizmus

In: *A szó élete* szerk.: Szitár Katalin, Bp. Argumentum, 433-446.

Formalizmus, hermeneutika és új kritika – de Man forrásai

Az irodalomtudományi dekonstrukció elméleti forrásai meglehetősen jól meghatározhatók, ha áttekintjük azokat a metaelméleti kérdéseket, amelyeket Paul de Man több írásában is tárgyalt. Az irodalomelméleti és interpretációs beszédmódok ilyen kérdései már a hatvanas évek elejétől foglalkoztatták de Man-t. Ő maga a századközep Amerikájában kétségtelenül ezoterikusnak ható elméleti elképzelésekkel, háttérrel jelent meg, Heidegger, Hölderlin, a fiatal Lukács, Binswanger, Poulet semmiképpen sem volt köznapi téma a környezet elméletirői körében. Más irányból persze de Man-ra erősen hatott az őt befogadó szellemi közeg, az amerikai új kritika, amelyet valahogy mindig fontosabbnak vélt mint a későbbi strukturalizmust. Egy interjúban elismerte, hogy sokak szerint kritikusi stratégiája nem más, „csak kicsit több új kritika”, de -- teszi hozzá -- „könnyen elvagyok ezzel a véleménnyel, mert úgy gondolom, hogy egy bizonyos értelemben csak az, ami hagyományosan didaktikus, lehet valóban és hatásosan szubverzív” (RT, 117). Az 1982-es „Ellenállás az elméletnek” tanulmány sajátosan dekonstruktív metaelméleti keretei (például a szubverzitás meghatározó szerepe)¹ visszavetíthetők a korábbi elméleti útkeresés eseményeire. Ezek közül kiemelkedő az 1973-as „Szemiológia és retorika”², mely nemcsak *Az olvasás allegóriája* vázlatként olvasható, hanem de Man legátfogóbb olyan metaelméleti rendszerének is tekinthetjük, amely a dekonstrukciós irodalomelmélet *geneziséről* szól, arról, hogy hogyan is lehet – formalista módon, de a formalizmus után - irodalomelméletet csinálni. Ebből a tanulmányból és egyes későbbi írásokból is egyértelmű, hogy de Man számára a legfontosabb irodalomelméleti diszkurzus a formalizmus a és a strukturalizmus volt. A hermeneutikától és az új kritikától ezt a hatást az különbözteti meg, hogy egyszerre és párhuzamosan történik vállalása és elutasítása a strukturalizmusnak, azaz egyfajta nagyon komplex kritikai dialógus vált aktívvá. Ennek a dialógusnak vannak inkább kritikai szempontból értelmezett figurái, ilyen Roland Barthes, de vannak egyértelműen pozitívként vállalt szereplői is, mint Roman Jakobson. Tanulmányomban ennek a kritikus folytatásnak a háttérét vizsgálom, mintegy újraolvasom Jakobson poétikai funkció fogalmát de Man dekonstrukciója szempontjából.

Külpolitika vs. belpolitika – az irodalomelmélet pozícionálása

A „Szemiológia és retorika” az egyik legtöbbet emlegetett de Man írás. Ennek némiképp negatív oldala, hogy sokan, még a karakteres véleménnyel fellépők közül is, de Man írásaiból csak ezt olvassák komolyan el. Gyakori ráadásul az is, hogy a hivatkozások nem is a teljes tanulmányra vonatkoznak, hanem annak egyetlen részletére az Archie Bunker példára. A „Szemiológia és retorika” azonban, mint előbb jeleztem, ennél sokkal több, az

¹ Erről vö.: „Dekonstrukció és filológia – egy ironikus visszafordulás elméleti háttéréről” című tanulmányom, In: *Literatura*, 2002. 3. szám, 263-285.

² A tanulmány először 1973-ban jelent meg (*Diacritics* 3:3 Fall 1973, 27-33.), majd az 1979-es *Az olvasás allegóriája* kötet első fejezete lett. Nem lényegtelen, hogy az eredeti megjelenések sorrendje alapján a „Szemiológia és retorika” előtt jelent meg *Az olvasás allegóriája* Rilke és Proust tanulmánya, a metaforáról szóló Rousseau írás, és a genealógiáról szóló Nietzsche tanulmány, de utána (1974-1975-ben) publikálta a többi Nietzsche fejezetet végül legkésőbb, 1975 végétől a könyv második részének többi Rousseau fejezete. Az olvasás allegóriájából származó idézetek helyét a főszövegben „OA,...” jelzéssel adom meg.

általa felvetett metaelméleti probléma-pár nemcsak a „honnan is induljunk a irodalomelmélet kialakításakor?” kérdésre kíván feleletet adni, hanem egyben vázolja egy dekonstrukciós irodalomelmélet. A bevezető probléma annak felvetése, hogy vajon az irodalomelmélet kifejezetten nyelvi, vagy nem-nyelvi teória. Ez a kérdés más a hetvenes években igen fontos volt, ma még inkább meggondolandó és igen nehezen megválaszolható. Mint látni fogjuk, de Man válasza az, hogy az irodalomelmélet nem tud nem-nyelvi lenni. A másik, részletesebben kifejtett metaelméleti keret ennek a nyelvviségnek a természetére, hátterére és lehetőségeire vonatkozik és a lényege az, hogy a strukturalista felfogáshoz képest másképp kell nyelvinek lenni. A genezis szempontjából de Man kritikája a homogén³ nyelvfelfogásra épülő modern irodalomelmélet metaelméleti pozíciójával kapcsolatos, a tanulmány vázolja egy heterogeneitás alapú nyelvfelfogásra épülő irodalomelmélet kereteit.

A tanulmány első paragrafusában de Man a maga finoman, de áthatóan ironikus stílusában azt a posztformalista színteret jeleníti meg, amelyben „korunk szelleme, széljárása nem kedvez a formalista és immanens kritikának”, és „az irodalmi formákkal kapcsolatos problémák végleges megoldásával, továbbá a strukturális elemzés technikáinak csaknem tökélyre fejlesztésével a hátunk mögött most már továbbléphetnénk ’a formalizmuson túlra’ (...) és immár magabiztosan az irodalom külügyeinek, külpolitikájának szentelhetjük figyelmünket”(OA, 13.). Sőt e tendencia motorja nemcsak az elméleti-módszertani kiteljesedés, hanem mögötte egyfajta „felettebb tekintélyes erkölcsi imperatívusz áll, mely arra törekszik, hogy az irodalmi nyelv belső, formai, személyes struktúráit összebékítse azok külső, referenciális és nyilvános hatásaival” (OA, 14). A hetvenes évek amerikai irodalomelmélete kétségtelenül átalakulóban volt és de Man kijelentése, amelyben talán maga sem hitt igazán, hogy az irodalomtudomány figyelme elfordul a formalista iránytól, jelentős mértékben valósággá vált. Ezek az egymással ellentétes tendenciák kétségtelenül jelen voltak már a hetvenes években, tehát abban az időszakban, amikor az amerikai dekonstrukció erejének tetőpontján állt. Érdeemes idézni a gender kutatás egyik kiemelkedő figuráját, Naomi Schort, aki 1978-ban de Man diagnózisához hasonló stílusú, de gyökeresen ellentétes intenciójú, kiáltványnak is beillő helyzetrajzot ad: „Itt az ideje, hogy hangosan is kimondjuk azt, amit már jó ideje sutognak: a tematikus kritika, amely pedig már első osztályú temetést kapott pár éve, nem halott. Mint egy elfojtott vágy, mely vissza akar térni a tudatba, mint egy bűnös élvezet, mely ellenáll a kasztrációnak, a tematikus kritika előmerészkedik az árnyékból”⁴. Egy évtizeddel később egy tudatosan programteremtő (*The Future of Literary Theory* című), Ralph Cohen által szerkesztett kötetben Hillis Miller már melankolikusán rögzítette a tény, hogy „1979 óta masszívan elmozdult az irodalom tanulmányozásának fókusz az „intrinzikus” vizsgálódástól az irodalom extrinzikus viszonyainak, történeti, pszichológiai és szociológiai kontextusainak kutatása felé. Semmiképp sem szeretnék az irodalomtudomány intézményi politikai folyamataiba mélyedni, de a dekonstrukcióval szemben feltámadó kiemelkedően erőteljes ellenállás „acting out” helyzeté vált akkor, amikor a nyolcvanas évek végén, már de Man halála után, előkerültek a korábban, Belgium német megszállása idején egy belga napilapba írt cikkei, közöttük néhány agresszíven antiszemita írás. Az amerikai egyetemi politikára jellemző módon ennek nyomán nemcsak a szerző egykori bűnét emlegették, hanem egyben a dekonstrukcióval szemben meglévő, elfojtott ellenállás, düh is intézményi színteret kaphatott, és a dekonstrukció jelentősen

³ A „heterogeneitás” és „homogeneitás” fogalmakat Bevezeky Gábor e témát részletesen kidolgozó könyve alapján használom. Vö.: Bevezeky Gábor: *Metafora, narráció, szociolingvisztika*, Bp. Akadémiai Kiadó, 2002.

⁴ Schor, Naomi: *Breaking the Chain: Women, Theory, and French Realist Fiction* New York: Columbia University Press, 1985, 3.)

visszaszorult⁵. Kétségtelen, hogy a visszaszorulás egyben szétszóródás is volt, az új elméleti elképzelések, a posztkoloniális elmélet, a gender kutatás integrálták a dekonstrukció legfontosabb eredményeit, elsősorban a retoricitás kérdését és a politikai folyamatokat egyre inkább nyelvileg, sőt retorikailag meghatározott mechanizmusnak képzelték el.

De Man az erősödő külpolitikai tendencia némiképp ironikus hangú rögzítésén túl nem foglalkozott az extrinzikus elméletek kérdésével, hanem azon a kérdéson gondolkodott, hogy a formális elméletek vajon miért nem tudták megőrizni korábban megszerzett pozícióikat. Ebben az időben már teljesen nyilvánvalóvá vált az évtizedeken át meghatározó szerepű új kritika kiürülése és a titokban vagy nyíltan mindig is gyakorlati orientációjú amerikai humántudományi közgondolkodás pedig a strukturalizmust, az új, lehetséges szövetségest – azon tény ellenére, hogy annak második nagy hulláma éppen az amerikai generatív-transzformatív grammatikára és formális nyelvészetre épült – nem fogadta be. De Man 1972-ben két kisebb jelentőségű írásban⁶ vizsgálja a strukturalizmus lehetőségeit. Annak ellenére, hogy a strukturalizmus akár de Man törekvéseinek iránya is lehetne alapvetően határozott kritikával fordul felé. Az ehhez köthető elméleti kérdésekre még visszatérek, most csak megjegyezném, hogy a strukturalizmus legkiemelkedőbb képviselőjeként elismert Roland Barthes⁷ kapcsán van egy többször emlegetett kifogása. Az, hogy „Barthes alapvetően az irodalmi ideológia kritikusa”, „szorosán összekapcsolja a módszertant az ideológiával”, „polemikus tónusú”, írásain „valamiféle euforikus, szolidan mániákus beállítódás érzékelhető”⁸. De Man idézi Barthes az 1966-os „Igazság és kritika” című írását, mely szerint „egy új antropológia, a jelentés eddig nem sejtett határával van születőben, az emberi gyakorlat térképét rajzolja újra, és ennek a hatalmas átalakulásnak a formája (és természetesen nem a tartalma) szükségszerűen a reneszánszra kell hogy emlékeztessen minket”⁹. Ez a jelölökkel, struktúrákkal kirobbantott forradalom, mely a hatvanas évek második felében Párizsában teljesen természetesen hangzott, az USA-ban anakronisztikusnak és követhetetlennek tűnt. Érdekes módon – valószínűleg olyan társadalmi-politikai folyamatok nyomán, amelyeket a vietnámi háború, később a Watergate botrány indított el – jóval később Amerikában is megtörténik egy bizonyos határozott átpolitizálódás, de csak a hetvenes évek második felében indulnak el azok az új, kezdetben egyáltalán nem koherens próbálkozások (pl. az un. „reader-response criticism”), amelyek a társadalmi felelősség, a rejtett társas és személyes folyamatok mentén írják újra az irodalomkritikát, majd az évtized

⁵ vö. erről Samuel Weber véleményét: S. Weber: *Mass Mediauras – Form, Technics, Media* Stanford: Stanford University Press, 1996, 182-185 és 203-206.

⁶ Ezek közül csak az egyik jelent meg, a *New Literary History* 1972-es évfolyamának 1. száma „The Language of Literature” címet kapta és a folyóirat szerkesztői felkérték de Man-t a szám tartalmának kommentálására. Ő a kommentárba bevont három korábbi írást is (Riffaterre, Michael: *The Stylistic Approach to Literary History*, NLH, vol. 2, no 1. Autumn 1970, Stanley Fish: „Literature in the Reader: Affective Stylistics”, uo. 123-162 és Seymour Chatman: „On Defining Form” NLH, 1971, 2. szám, 217-229. A másik, hosszabb tanulmány Roland Barthes-ról szólt, a *New York Review of Books*-nak készült (ugyancsak 1972-ben), de túlságosan szakmai jellege miatt az újság nem közölte. Teljes formájában először 1993-ban jelent meg de Man: *Romanticism and Contemporary Criticism* című kötetében (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993, 164-177.)

⁷ Számomra mindig furcsának tűnt az az ellenérzés, amivel de Man Barthes-al szemben fellépett, hiszen sokkal inkább természetes szövetségesnek tündek. De Man – még alig ismertén - már a Johns Hopkins Egyetemen tartott 1966-os strukturalizmus konferencián éles kritikával szólt Barthes előadásához, de akkor még a fenomenológiai irodalomtudomány védelmében (Vö.: R. Macksey – E. Donato: *The Languages of Criticism and the Sciences of Man – The Structuralist Controversy* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1970, 150.) Az 1972-es kritika pedig azért különös, mert de Man kifogásainak jelentős része akkor már nem volt a posztstrukturalista fordulatot tülesett Barthes-ra érvényes. Nem lehet például strukturalistának minősíteni az *S/Z*-t, amire de Man ilyen értelemben hivatkozik. Úgy gondolom de Man Barthes értékelése a „vakság és belátás” problémája körébe esik, a belátás rész a szemiológia és dekonstrukció kapcsolatának felfedezésében állt.

⁸ de Man, Barthes, im. 165-166.

⁹ Barthes, Roland: *Criticism and Truth*, Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1987.

végére létrehozzák a nyolcvanas években kibontakozó elméleti koncepciók (gender studies, cultural studies, posztkoloniális elmélet stb.) első paradigma-teremtő műveit (pl. Edward Said *Orientalism* című könyve 1978-ban jelenik meg). Ez azonban akkor történik, amikor 1968 után a strukturalizmus ideológiai ígérete már Franciaországban is szertefoszlik és ezért az amerikai irányzatok jelentős része – a dekonstrukció kivételével – már határozottan formalizmus ellenes elveket vall. Messze előrefutva persze hivatkozhatnánk arra, hogy de Man utolsó írásaiban, melyek kötetben már jóval halála után *Esztétikai ideológia* címen jelentek meg, az ideológiát fontosnak, sőt elkerülhetetlennek találta. De Man azonban – ellentétben Barthes-tal – nem a szignifikációs folyamathoz hozzájáruló többletként, odacsempészett, konnotációs módon ráépült üzenetként érti az ideológiát, hanem azt fedezte fel, hogy van egy olyan beszédmód, van egy olyan kritikai diszkurzus – az esztétikai – amely önmagában ideológiai természetű, az ideológia ontológiai-episztemológiai bázisaként szolgál.

A formalizmus korlátai és a doboz metafora

De Man már a hetvenes évek elején érzékelhető amerikai átalakulásnak tükrében a formalizmus kapcsán kettős tételt állít fel. Egyrészt azt, hogy a modern irodalom és az irodalomtudomány lényegivé vált tapasztalata miatt a „a kódra önmagáért való strukturális figyelem nem kerülhető el”, a kód, az irodalmi forma nem valami, amin keresztül egy fontosabbra át lehet nézni, hanem egy önértékű, önreflexív, elkerülhetetlen közeg, amelyre irányuló „figyelemnek egy módszer szigorával kell vizsgálnia” (OA, 14). Annak elismerése, hogy az irodalmi közeg, az irodalom nyelvisége „szokatlanul feltűnő, összetett és enigmatikus”, azaz olyan valami, amely nemcsak egy teoretikus gesztus következménye, hanem a modern irodalom és a késő-modern szubjektum artikulációs természetéből következik, de Man elméleti hozzáállásának sine qua non-ja. Mindent el lehet felejteni, de azt a felismerést, hogy a nyelv a XX. század elejétől radikálisan új, meghatározó szerepet kapott önmagunk és irodalmaink létezésében értelmetlen és megengedhetetlen tagadni. „Másfelől – vallja meg de Man – „és ez igazi rejtély, soha semmilyen irodalmi formalizmus, rendelkezzen bár mégoly pontos és termékeny elemzési képességekkel, nem jöhet létre anélkül, hogy ne látszana reduktívnek” (OA, 14), vagyis a formalizmus mindig és szükségszerűen kivívja az ellenállás és a meghaladás vágyát azzal, hogy pontosan azt a szubjektív dinamikát képtelen közvetíteni, amiért az emberek elsősorban az irodalom felé fordulnak.

De Man az elmélet krízisét jellemző belső ellentmondást egy makacs elméleti, olvasati metafora fennállásának tulajdonítja. Az irodalomtudományi diszkurzus ezen tudattalanul képviselt, mégis megalapozó metaforája az irodalmi műre mint dobozra tekint, amely élesen elhatárolja *a kintet a bentől*, az irodalmi (a létmeghatározót) az irodalmihoz kívülről, másodlagosan csatlakozótól. A különös ebben a mátrixban az, hogy a „mi a kívül?” és a „mi a belül?” kérdésekre adott válaszok az irodalomtudományi diszkurzusokban folytonosan változtak, cserélődtek anélkül, hogy ennek a cserélődésnek és a mindenkori döntésnek komoly elvi háttere, a doboz metafora esetleges megkérdőjelezése megtörtént volna. Úgy tűnik, hogy egyfajta primér, axiomatikus meggyőződéssel állunk szemben. Akkor, ha egy irodalomtudományi megközelítés a bent alatt a tartalmat (a referenciát) érteti, akkor érvényesül az irodalomtudomány külpolitikai hangsúlya, és az irodalmi mű értelme egy szövegén kívül található vonatkozással definiálódik. Ha viszont a belsőt formaként fogják fel és a kapcsolódó tartalom, a referencia lesz a másodlagos, akkor formalista irányzatokról beszélhetünk, amelyek viszont generatív, általánosító jellegűek és megszüntetik az irodalmi tapasztalat kreatív, individuális természetét. A doboz érvényesülését mutatja ki saját, új kritika utáni utakat kereső kollégái írásaiban is de Man a *New Literary History*

formalizmussal foglalkozó számában megjelent kommentárjában: Riffaterre mindkettőt, a külsőt és belsőt is békés integrációban meg akarta engedni, Steiner teljesen kizárta a külsőt, Chatman pedig a tartalomra figyelve a külsőt helyezte előtérbe¹⁰. És ez azért lényeges, mert a *New Literary History* tematikus számának célja éppen egyfajta szolidabb, akadémikusabb strukturalizmus megfogalmazása volt. Nyilvánvaló azonban, hogy maguk a strukturalista megközelítések sem képesek ellenállni az extrinzikus csábításának, akkor sem, ha ezt olykor másoknak tulajdonítják: „az irodalom alapvető félreolvasását foglalják magukba, mely mindig, rendszerszerűen olyan félreolvasások, amelyeket mások hajtottak végre”¹¹. A külső és belső relációit a következő formákban írhatjuk le:

1) Nem-formalista modell

a) külső b) belső

c) forma d) tartalom

2) Formalista modell

a) külső b) belső

c) tartalom d) forma

A modern irodalomtudományi rendszerek metaelméletükben a fenti struktúra redukciójára törekedtek, azaz kísérletet tettek a viszony stabilizációjára, a belsőt egyszer és mindenkorra vagy formaként vagy tartalomként definiálták, azaz egy reprezentációs modellt próbáltak követni, melyben a jelölő a belső, jelöltje pedig a tartalom vagy éppen a forma volt. Az adott irodalomtudományi rendszer pedig arra törekedett, hogy a lehető legtökéletesebben leírja a belsőnek tartott modalitás működését, azaz kijelölte az absztraktabb sémákat, mint a belső megjelenéseit (mint *langue*-ot) és az irodalmi szövegekből hozzárendelte ezekhez a konkrét megjelenési formákat (mint *parole*-t). De Man felismerése és célja az volt, hogy meg kell szabadulni ettől a nehezen vagy egyáltalán nem felejtendő „doboztól”. A doboz metafora alapvetően logocentrikus séma, mely a jelenlét és távollét kettősébe szerkeszti az irodalmat és kísérletet tesz a jelenlévő komponens egyértelmű és végleges definíciójára. De Man pontosan arrafele keresi a megoldást, amerre Derrida tette, hisz „bármely *langue*-ra és *parole*-ra, kódra és üzenetre és minden hasonlókra történő szétválás előtt a különbségek rendszerszerű teremtése, egy különbség-rendszer megteremtése történik - egy elkülönböződés, melynek későbbi hatása alapján absztrakcióval elválasztható a *langue* nyelvészete a *parole* nyelvészetétől” (Derrida, 1972. 28.). A dekonstrukció célja ez a „különbségteremtés” ez a genealogikus értelemben véve korábbi, de instabil, kevésbé artikulált, performatív erő, a 'différance' (Gyimesi Tímea találó fordításában: az 'el-különböződés' - Derrida, 1972a) szempontjának, helyzetének felvétele. De Man metaelméleti sémája ezért nem grammatikai, hanem retorikai jellegű lesz, nem a jelölő-jelölt logocentrikus mátrixára épít, hanem a kiazmus alkalmazásával írja felül a megalapozó metaelméleti viszonyokat:

a) külső b) belső

c) tartalom d) forma

¹⁰ de Man, *Literature and Language*, i.m. 280.

¹¹ Uo.

A kereszteződő struktúrának az a lényege, hogy benne bizonytalanná válik a doboz eddig elkülönített relációs rendszere, és a külső vagy a belső hol tartalom (referencia) hol pedig forma (grammatika) lesz. A doboz nem úgy haladható meg, hogy valamely pár felsőbbrendűségét teoretikusan biztosítjuk, hanem úgy hogy folyamatosan tudatában vagyunk, tudatosítjuk a párok kiazmatikus cserélődését. A kiazmus „bármilyen struktúra, amelyben az elemek megfordítva ismétlődnek és így az *ABBA* sémát adják”¹². Itt azonban (és de Man írásaiban meglehetősen gyakran), a kiazmus az ártatlan retorikai technikából a dekonstrukció egyik alapvető forma-elvevé válik. A kiazmus ugyanis pusztán szintaktikai, tisztán mechanikus működési elvében egy alapvetően romboló, logika-ellenes mozzanatot tartalmaz. A kiazmus az arisztotelészi logika, a köznapi racionalitás ellen működik, hiszen feltételezi, hogy egy kijelentés és annak ellentéte is igaz, hogy egy bizonyos helyen egyszerre két jelenség lehet, hogy a referencia nem stabil, sőt játékosan felfüggeszthető. De Man igazi metaelméleti pozíciója itt a kiazmusban figyelhető meg, abban a kereszteződésben, amely a kint-bent, tartalom-forma viszonyokat folyamatosan felfüggeszti. A kiazmusra jellemző továbbá, hogy pozíciója kifejezetten és kizárólagosan a jelölő szintjén található és radikálisan felfüggeszti a jelölteket. Ezzel a gesztussal az eddig hierarchikus-bináris párokba szerkesztett metaelméleti séma elveszti jelentőségét, és a középbe, a köztességbe zuhan vissza és a korábban karakteres párokat, szélső pontokat folyamatosan újraírja. Ugyanezt a gesztust persze több posztmodern szerző is megteszi. Jacques Lacan a tudattalan és a tudatos viszonyát építi be a jelölt-jelölő kapcsolatba és a jelölőt hierarchikusan magasabbra, felülre helyezi. De az igazán fontos az, hogy Lacan szerint a jelölő és jelölt között nem kapcsolat, hanem éppen ellentétesen: elválasztás, szakadék, áthidalhatatlan különbség van, a "jelölő és a jelölt elkülönült rendek, amelyeket egy olyan határ választ el eredendően, mely maga ellenáll a jelölésnek" (Lacan, 1957. 149.). Ez az a hely, a törtvonal, az elválasztó vonal, vagy még pontosabban a törésvonal, ahol a terápia, az olvasás (az ellenállással való szembesülés) történik, ebben a szakadékban érzékelhető "a jelölő konstitutív szerepe" (Lacan, 1957. 162.), "semmilyen jelhasználat sem tartható fenn másként, mint egy másik jelhasználatra való utalással" (Lacan, 1957. 150.). További alapvető párhuzam az, hogy ez a hely Lacan, sőt már Freud számára is retorikai-performatív természetű: ez az álommunka tevékenységi világa, a sűrítés, az eltolás, a képítés és a narrativizálás elrejtő, transzformáló, fordító mechanizmusa.

A doboz metafora meghaladásának relatíve egyszerű igénye mögött tehát egy igen átfogó metaelméleti szándék rejtőzik, mely az elmélet pozícióját szigorúan a jelölők közötti mechanizmusok szintjére helyezi, és ezt a kereszteződési pontot, régiót retorikainak, retoricitásnak nevezi. Derrida számos filozófiai fogalmat vezetett be ennek a retoricitásnak a megragadásával. "Akár írott vagy beszélt szövegben" - mondja egy interjúban – „egyetlen elem sem működhet jelként anélkül, hogy ne utalna egy másik elemre, amely önmagában nincs egyszerűen jelen. A kapcsolat azt jelenti, hogy minden elem - fonéma vagy graféma - a rendszer vagy szekvencia más elemeinek nyomára vonatkoztatva konstituálódik. Ez a kapcsolat, ez az összeszövődés a *szöveg*, amely csak egy másik szöveg transzformációjával jön létre. Semmi, sem az elemekben, sem a rendszerben nincs bárhol is egyszerűen jelen vagy távol. Mindenütt csak különbségek vannak és nyomok nyomai." (Derrida, 1972. 26.). A doboz korlátait meghaladni akaró új irodalomtudománynak innen, a nyomból, a szupplementaritásból, a jelölők viszonyából kell beszélnie. Létrehozására már a dekonstruktorok előtt is komoly kísérletek történtek elsősorban egy olyan új diszciplína keretében, amit szemiotikának vagy szemiológiának neveztek.

¹² Alex Preminger – Brogan, T.V.F. : *The New Princeton Handbook of Poetry and Poetics*, Princeton: The Princeton University Press, 1993, 183.

De Man erre a szemiológiára hivatkozva próbálja a posztformalista formalizmus kereteit meghatározni. A formalizmus korábbi vezető jelentésemélete, a szemantika a jel és jelölt viszonyát igazságértéken keresztül, formálisan megragadó logikai diszciplína, és mint ilyen kezeletlenül, üresen hagyott egy helyet (a jelölt potencialitását és realitását), amelybe természetes módon, mintegy addícióként vagy lényegként beépült a referenciális magyarázat. A szemiológia már nem a jelölő és jelentett viszonyát vizsgálja, hanem kifejezetten a jelölők tudománya, azaz olyan diszciplína, amely minden irodalmi folyamatot és komponenst (még az ideológiai vonatkozásokat is) az autotelikus nyelviség közegébe tud transzformálni. A szemiológia – írja de Man – „a szemantikával ellentétben, a jelölőként felfogott jelek tudománya vagy tanulmányozása; nem azt kutatja, hogy mit jelentenek, hanem azt, hogy miképpen jelentenek a szavak” (OA, 16). A gondolat forrása két nyelvész, Saussure és Jakobson. Szerintük „a jel önkényes voltának felismerésével (Saussure), továbbá az irodalomnak olyan autotelikus állításként való felfogásával, mely ’saját kifejezőmódjára összpontosít’ (Jakobson), a jelentés kérdése teljes egészében zárójelbe tehető, s ezzel a kritikai diskurzus megszabadul a parafrázálás nyomasztó terhétől” (OA, 16). A szemiológia pontos szerepének a megértése kulcsjelentőségű abban, hogy világos legyen a dekonstrukció sajátos újítása, irodalomelméleti lényege. De Man ezt az elméleti helyet nem részletezi, kizárólag egy voltaképpen negatív eredményt jelez hangsúlyosan: azt, hogy a szemiológia „különösen sokat tett azért, hogy szétfoszlassa a jel és referens szemantikai megfelelésének mítoszát” (OA, 16). Arról viszont nem szól, hogy mi történt a formalista kritika reduktivitásának elkerülése érdekében, azaz, nincs igazán szó arról, hogy az új elméleti diskurzus miként integrálja a korábban leépített szubjektív, tapasztalati mozzanatot elméleti beszédébe.

Korábban már jeleztem de Man idegenkedését a strukturalizmustól. A strukturalizmus meghaladása, valódi kritikája azonban csak itt a „Szemiológia és retorika”-ban történik meg. Ennek centrumában az a meggyőződés állt, hogy legjelentősebb képviselői kezében a szemiológia fokozatosan grammatizálódott, az elkülönböződés dinamikája helyett egy fixált, pozitív rendszerré, jelenlétté fenomenalizált struktúrává vált. A szemiológia képviselői ahelyett, hogy a kiazmus törtvonala, törése helyéről beszéltek volna, fokozatosan elmozdultak az egyik ellentétpár, az egyik különbség, a „belső--forma” kapcsolat irányába. Ezzel a szubjektív szövegek érzékelése, értelmezése reduktív lett. De Man célja ennek a struktúrának a dinamizálása, a kiazmusból való beszéd, melynek modalitása a retorika. Mielőtt a retorika irodalomelméleti fogalmát áttekintենék érdemes kitérőt tenni azon alapvető fogalmak – a poétikai funkció és a szemiológia - kapcsán, amelyeket de Man meghatározónak, de korrigálандónak tart a maga elképzelésének kiépítésekor.

A formalista diskurzus dekonstruktív kimozdításának hátterei

De Man többször pozitív értelemben, mint a formalizmus ösatyáira utal Saussure-re és Jakobson-ra. Kétségtelen, hogy az a rendszer, amelyre majd a késő-formalista, strukturalisata irodalomtudomány épül egy 1958-ban Bloomingtonban lezajlott igen jelentős hatású konferenciára megy vissza¹³. Ezen a rendezvényen hangozott ugyanis el Roman Jakobson zárszavaként a “Linguistics and Poetics” című előadás, amelynek üzenetére (szó szerint pontosan az „üzenet”-re) az egész későbbi formalista irodalomtudományi hivatkozott. Jakobson jelentősége abban állt, hogy az orosz formalizmus gazdag hátterére alapozva először definiálta konkrétan és materiálisan (azaz nyelvészeti eszközökkel, grammatikailag) az

¹³ A konferencia anyaga Thomas A. Sebeok (szerk.) *Style in Language* (Cambridge: MIT Press, 1960) című kötetben jelent meg.

irodalmisság sajátos, immár ontológiai és episztemológiai értelemben is megragadható jelenségét. Ennek háttérében a saussure-i nyelvelmélet olyan továbbírása állt, amely a nyelv mint ideális tárgy megragadását funkcionális keretbe emelte. Azt a kérdést tette ugyanis fel, hogy ha a nyelv mint olyan létezik, mire való? A bloomingtoni konferencián bevezetett kommunikációs modell látszólag az akkor kibontakozó kommunikáció-elméleti gondolkodás nyelvészeti változata. Ennél azonban sokkal több volt, mert Jakobson számára a feladó, vevő stb. nem külső, szociológiai tényezői voltak a nyelvi folyamatnak, hanem a nyelv inherens alkotói, a *langue* részei, a modell igazából a kommunikáció formalista, matematikai-kibernetikai elméletére épült¹⁴. Jakobson -- filozófiai szempontú újrafogalmazásban -- abból indult ki, hogy nyelv elsősorban *üzenet*, a nyelv azért létezik, mert az embernek kifejezési szándéka van, azaz van valamiféle általában vett mondanivalónk, mely létünk lényegéhez tartozó általános emberi képesség. Számunkra a lét nem csupán fennáll, hanem kimondandó. A nyelv ezért lényege szerint forma-intenció és egyben az intencionáltság formája, a nyelvészet pedig az intenció formájának a leírása. A beszéd-intenció teljessége az emberi szubjektivitással azonos, mely ezért egy formális, köztes, mediáló ideális konstrukció és működés (azaz maga a nyelv¹⁵), amely összeköti az egyént a világgal és a többi egyénnel. Az üzenet egyáltalán nem egy tartalom, nem valami információ, amit a nyelvhasználó el akar mondani, hanem a mondási intenció általános fogalma: Jakobson modelljében az üzenet határozottan elkülönül a kontextustól, a referenciális funkciótól. A nyelv mint kifejezési intenció elve Jakobsonnál az orosz nyelvész (Saussure mellett) talán leglényegesebb, bár írásában kevésbé nyilvánvaló forrására, Husserl¹⁶ nyelvfilozófiájára megy vissza. Nem túlzás talán állítani, hogy Jakobson a nyelvészet szaktudományának szintjén a saussure-i nyelvelmélet fenomenológiai újraírását végezte el.

Az üzenet univerzalitása következtében szükségszerűen az irodalmat is magába foglalja. Sőt az irodalom nem más, mint az üzenet autotelikus alapfunkciója. A nyelv a világ sokféle dolgát építi magába, de mint legfontosabbat, önmagát is funkciójának tekinti. Mint tudjuk, ezt az autotelikus működést, „az ÜZENETRE való irányulást (Einstellung)”¹⁷ nevezte Jakobson „poétikai funkciónak”. Kiinduló pontja Saussure és a kazányi iskola egykori jelentős gondolata, az, hogy a nyelv átfogó intencionalitása, azaz az üzenet kettős konkrét, de formális nyelvi strukturáló aktusból épül fel. Az üzenet válogat a rendelkezésre álló elemekből és összerakja őket, így hozza létre, működteti önmagát. A válogatást Saussure paradigmátizálásnak, az összerakást szintagmatizálásnak nevezte (Jakobson a szelekció és a kombináció terminusokat használta). A paradigmatis viszonyok olyan elemek között állnak fenn, amelyek egymással helyettesíthetők („a szelekció és a szubsztitúció ugyanannak a műveletnek két arca”¹⁸). A paradigma mindig folyamat, kreativitás; valami megszülető,

¹⁴ vö.: Jakobson, R. „Linguistics and Communication Theory” In: Jakobson, R.: *On Language*, szerk.: L.R. Waugh és M. Monville-Burston, Cambridge: Harvard University Press, 1990, 489-497.

¹⁵ Jakobson a gondolkodást a nyelv derivátumaként határozta meg. Egy 1942-es Saussure-rel foglalkozó szemináriumában részletesen foglalkozik azzal, hogy Saussure még nem ismerte fel a nyelv interszubjektív jellegét, alapvetően dialogikus természetét. Jakobson a monológot, és az un. „belső nyelvet”, a gondolkodást egyértelműen másodlagosnak tartja a dialógus kommunikatív, üzenetszerű természetével szemben. Saussure érvelésének hiányosságait annak tulajdonította, hogy Saussure még nem ismerhette Husserl munkásságát (Jakobson az 1913-as *Logische Untersuchungen-re utal*). Vö.: Jakobson, Roman: „Langue and Parole: Code and Message” In: Jakobson, R.: *On Language*, i.m. 96-99

¹⁶ Holenstein, Elmar: „Jakobson’s Contribution to Phenomenology, In Armstrong, D és van Schooneveld, C.H. (szerk.): *Roman Jakobson: Echoes of His Scholarship*, Lisse: Peter de Ridder Press, 1977, 145-162. Holenstein, Elmar: *Linguistik, Semiotik, Hermeneutik: Pladoyers für eine Strukturelle Phanomenologie*. Frankfurt: Suhrkamp, 1976.

¹⁷ Jakobson, Roman: *The Framework of Language*, Michigan Studies in the Humanities, 1980, 84.

¹⁸ Jakobson, Roman: „Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances”, In: Jakobson, R.: *Language in Literature*. Cambridge: Belknap Press, 1987, 99.

nyitott és lehetségszerű, a vele kapcsolatos elemző művelet az osztályozás. A paradigma nem lineáris, hanem rendszerszerű. Egy paradigmatis elem-halmaz belső irányai sokfélék; a paradigmatis halmaz nyitott, nincs eleje és vége. A szintagma viszont a szomszédosságon alapul, mindig végeredmény, produktum; valami, ami létrejött, lezáródott, egész jellegű, a vele kapcsolatos elemző művelet a szétdarabolás. A szintagma lineáris természetű, a megelőző és rákövetkező elemek sora megfordíthatatlan, és van eleje meg vége, „összetevő jelekből és/vagy más jelekkel történő kombinációból áll”¹⁹.

Jakobson meghatározása szerint "a poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti" (Jakobson, 1960. 242.) vagyis poétikai funkció egy előbb megtörtént, paradigmatis cselekvés, a szelekció után létrejött szintagmatis kifejezésre, egy kombinációra rátelepít egy további, új többlet-paradigmatis relációt. Kettős paradigmatisálás van tehát az irodalmi szövegben, egy időben elsődleges, amely a kifejezés előtti és egy másodlagos, amely a kifejezés szintagmájára épül rá. A két paradigmatis reláció, a kifejezés létrejöttkor működő és az üzenet önreflexív funkciójaként fellépő poétizálás azonban szerepében, episztemológiai funkciójában jelentősen eltér egymástól. Működésükkor egyszerre elszigeteltek egymástól és ugyanakkor elkerülhetetlenül bonyolult viszonyban is vannak. A két paradigmatisálás ütközteti a szintagmatisálás előtti és utáni kreativitást, analogikus bőséget, és ezzel a nyelvnek, a használt nyelvnek az elsődleges paradigmatisálásban rejlő partikularitását, személyességét és véletlenszerűségét a másodlagos paradigmatisálás általánosításába, megosztandóságába emeli. A szintagma két paradigma közötti köztes, hordozó szerepe pedig abban áll, hogy a szomszédosság és linearitás valahonnan valahova vezető vonala, megállíthatatlan útja kontextualizálja, összerendezi, fatálissá teszi a személyes pontszerűségét, majd ő maga az újabb paradigmák érvényesülésével az ismétlés és párhuzam szubjektív dinamikájának varázsába transzformálódik, egyszerre rögzít és feloldódik. Jakobson nyelvészként fedezte fel ezt az egyszerű, mégis rendkívül jelentőségű kettős cselekvéssort, így először neki sikerült a szubjektív folyamatok objektív, grammatikai magvának a megragadása, az irodalmiság autotelikus, tárgyias definíciója. Irodalomtudományi szempontból olyan megoldáshoz jutott, amely felülírta, radikálisan kiteljesítette az amerikai új kritika és az orosz formalizmus – azaz általában véve az irodalomtudományi formalizmus eredményeit. A paradigmatis szerveződés nyelvi természetének felismeréséből következően a strukturalista formalizmus fő célja az irodalmiság mint extra-paradigmatis szerveződés leírása lett. Az egyes irányzatok abban különböztek, hogy milyen leírási stratégiát, milyen grammatikát találtak az extra-paradigmatis réteg megragadására. Az irodalmiság teljes leírása elvileg akkor történhet meg, amikor sikerül a lehetséges összes extra-paradigmatis folyamat formális-grammatikai megragadása. Az elvárt rendszer ezért egyrészt szükségszerűen univerzális, másrészt átfogóan generatív, azaz érvényesíthető minden új paradigmatisálási cselekedetre. Jakobson feltételezte, hogy az extra-paradigmatis folyamat nyelvi természetű, továbbá arra a következtetésre jutott, hogy a nyelviség logikai-grammatikai módon írható le.

A poétikai funkció zseniális gondolata ma is érvényes, az az interpretációs gyakorlat azonban, amely Jakobson (Baudelaire *Macskák* című verséről Claude Lévi-Strauss-szal közösen készített interpretáció volt talán legismertebb²⁰) és mások írásaiban elmélete nyomán kialakult ma már nem meggyőző, súlyosan reduktív²¹. Meglepőnek tűnhet a jakobsoni koncepció elméleti és interpretációs összetevőinek ilyen eltérő minősítése, de úgy gondolom, ma már jól látszanak ennek okai. Jakobson ugyanis egy lényeges csúsztatást épített

¹⁹ Im. 98.

²⁰ Jakobson, Roman – Claude Lévi-Strauss: Ch. Baudelaire: *A macskák, Helikon*, 1968. 1. szám, 74-83.

²¹ Riffaterre már későbbi strukturalista szempontból sem tartotta kielégítőnek.

rendszerébe: az extra-paradigmatikus konstrukciókat grammatikailag hiány nélkül leírhatónak gondolta, azaz a poétikát teljes mértékben a formális nyelvészet körébe helyezte. A grammatikai leírás azonban, még Jakobson saját elméleti modellje szerint sem az üzenet és a neki megfelelő poétikai funkció körébe tartozik, hanem a kód és a metanyelvi funkció sajátossága. A két nyelvi aspektus, az üzenet és a kód között pedig az átfedések ellenére jelentős különbségek vannak. Valószínűsíthető, hogy két eltérő episztemológia, a nyelviség két eltérő filozófiája van a háttérükben. Jakobson csúsztatása, belátás közbeni vaksága abban állt, hogy nem tisztázta a két eltérő (a kódra épülő illetve az üzenetre alapuló) episztemológiai rendszer jelentős különbségét, sőt miközben poétikai funkcióról beszélt, valójában a metanyelvi funkció keretében gondolkodott. Ezzel miközben zárja, totalizálja és a logikai-nyelvészeti tárgyalásra alkalmassá teszi az irodalmi szöveget egyben redukálja is azt, azaz kizárja a vizsgálatból a paradigmák nyitottságát, kreatív (dekonstruktív) természetét. A „pragmatikai fordulat”, a gyakorlati szembesülés a poétikai nyelv működésével tehát Jakobsonnál nem bírt olyan felszabadító (dekonstruáló) erővel mint majd ezt de Man esetében teszi. *A macskák* (és Jakobson más interpretációi esetében, például Shakespeare 129. szonettjének²²) értelmezésekor a verstől az olvasástól teljesen függetlenül létező leíró módszer, a nyelvészet rendszere alkalmazódik (a Shakespeare elemzés centrumában a szonett páros és páratlan, belső és külső, négy soros és kétsoros szakaszainak nagyon részletes hangtani analízise áll, ennek segítségével Jakobson kimutatja a vers szigorú és rendkívül alapos szerkesztettségét egészen Shakespeare nevének anagrammatikus elrejtéséig). A kód fantasztikus szervezettségéhez tehát nem férhet kétség, de vajon lezárható-e a kód totális interpretációja, eljuthatunk-e egy teljes és végleges formális elemzéshez, amely minden jelen és jövő olvasatnak keretét adja? De Man válasza erre nyilvánvalóan az, hogy nem, sőt pontosan ez okozza a formalizmus reduktivitását.

Érdekes, hogy Jakobsonnak van egy olyan írása, ahol kifejezetten (de Man értelmében vett) pragmatikai fordulatból következően az interpretáció elsődlegesen az üzenetből és nem a kódból származik. 1956-ban, tehát még a poétika tanulmány előtt jelent²³ meg „A nyelv két aspektusa és az afáziás zavarok típusai” című írás. Jakobson az afáziát úgy tipologizálja hogy bemutatja: az afáziás tünetek a nyelvi szerkesztés két átfogó mechanizmusa alapján csoportosíthatók, az egyik típus a paradigmaticusság nyelvi észlelésére és használatára képtelen (számára ugyanaz a szó más és más szintaktikai kontextusban teljesen más szóként jelenik meg, képtelen az olyan azonosításra, hogy az 'agglegény' olyan 'férfi, aki nem házasodott meg'), a másik pedig a szintagmatikus viszonyokat képtelen érvényesíteni (nincsenek mondatai, csak szavakat tesz egymás mellé). A paradigmaticus és szintagmatikus folyamatok ilyen kognitív mélységű fontossága a nyelvi intencionalitás, nyelvelés eseményében önmagában is jelentős az üzenet belső természetének formájának feltárásakor, bizonyításakor. Jól látható, hogy a kód, a grammatika itt nem elsődleges, hanem mintegy ráépül, rátelepszik az afáziás beteg szétrombolódott üzeneti formáira, a szelekció illetve a kombináció különböző mértékű kiesésére. Az interpretátor ilyenkor nem grammatikát alkalmaz, hanem olvas, szerkezeti koherenciát és párhuzamossági sorokat kutat, és ezen alapvető, szubjektív mechanizmusokra talál grammatika által leírt objektív nyelvi technikákat. Kétségtelen, hogy ez a mechanizmus nem zárt, mert az olvasó, az interpretátor az afáziás beszédében az egyik mechanizmus blokkolásának új és új jeleit találhatja, az afázia előrehaladtán mértékében bizonyos nyelvi megoldások még nem, mások részben, alig észrevehetően mutatják az adott üzenet-konstrukciók elv korlátozódását. Talán e rövid ismertetésből is világos, hogy Jakobson ezen „poetizált” szövegek esetében egész más

²² Ez az interpretáció azért különösen érdekes, mert Jakobson egy nyílt vita hevében elhangzott kritikára válaszul készítette

²³ Jakobson, R. – Halle, M.: *Fundamentals of Language* The Hague: Mouton, 1956.

értelmezési utat követ, mint a Baudelaire és a Shakespeare versek esetében. Olvassa az afáziás szövegeket. Az afáziás szövege így olyan, mint egy irodalmi mű, a szokásos, mindennapi kijelentésekkel szemben valami különleges van benne, a szintagmatikai adottakra valamilyen extra-paradigmatikai plusz épül (ez a plusz lehet akár a szelekciós, akár a kombinációs mechanizmusok megbontása). Jakobson jelzi, hogy a szomszédosság és a hasonlóság „az a két művelet, amelyek – hogy hasznosítsuk Peirce hatásos terminusát - a nyelvi jelet az *interpretánsok* két halmazával fedik le”²⁴ Pontosan Peirce ezen gondolatára hivatkozik de Man, amikor a reduktivitásból lehetséges kivezető utat próbálja vázolni a *Szemiológia és retorikában*. Jakobson levezetésében azonban egy további érdekes elemet is találhatunk. Idézett írásának utolsó részfejezetében minden különösebb levezetés nélkül jelzi azt, hogy az üzenet két nagy szervező, intencionáló formája voltaképpen két retorikai mechanizmussal a hasonlóság a metaforával, a szomszédosság a metonímiával írható le. És ezt az irányt nemcsak egyszerűen megállapítja, hanem a művészettörténetben (romantika/metafora vs. realizmus/metonímia) a festészetben, a filmben, a mágiában, sőt Freud pszichoanalízisében (sűrítés vs. eltolás) is felfedezi. Jakobson gesztusa egy lényeges nyelvfilozófiai fordulatot rejt, és talán ez volt az, ami de Man számra is mindig nyitva tartotta elgondolásait. Az összes verselemezéssel szemben ugyanis, amelyekben Jakobson a grammatikai alapok feltárását végezte el, itt a nyelvet mint retorikailag megalapozottat fogja fel. Az üzenet alapvető jellemző formája a szelekció és a kombináció, amelyek viszont két retorikai stratégia megjelenései, a metaforaé és a metonímiaé. Jakobson modern, formalista nyelvészként nem léphetett tovább, de ez az irány egy nietzsche-i nyelvfilozófiát rejt, és ez az tendencia, amit posztmodern szerzők, Paul de Man vagy éppen Jacques Lacan majd követni fognak.

²⁴ Jakobson, R. Two aspects, im. 99.